

Lubomír Mlčoch:

Sociální a asociální chování: Pokus o nástin cest k rozšířenému paradigmatu ekonomie

IES -20 let poté

1. Úvod poněkud osobní

Je potěšující, že my starci jsme dostali zadání nasměřované do budoucna. Činím tak s vědomím nedostatečnosti k takovému úkolu- ten je vlastně výzvou pro už novou generaci. „Návraty do vědy jsou po 20 letech nemožné“- to bývala teze Karla Kouby v letech naší exkomunikace. A skutečně, v rychle expandujícím kosmu literatury o rozšířené racionalitě lidského chování ve všech jeho možných /i nemožných/ aspektech ekonomických i sociálních je takřka nemožné sledovat vývoj i pro ty, kdo v akademické vědě mohli působit bez přerušení. Když člověku na dvacet let „ujede vlak“, získává tím paradoxně jednu výhodu: příležitost zamyslet se nad tím, „kam ten vlak vlastně jede“. A protože mi vždycky šlo o teorii, která slouží životu, tak nakonec i zkušenost z „praxe“ dost odlišné od učebnic ekonomie těch starých i těch nových, mi byla zdrojem inspirace a poslouží mi i k úvahám o potřebě změny paradigmatu disciplíny, jíž jsem se už skoro před půlstoletím upsal. České bloudění a hledání v sociálních a ekonomických experimentech nemusí být vnímáno jen jako ztráta času a marnost nad marnost- vždyť krize odhalila i celosvětově že není příliš jasno „jak dál“.

2. Dvě protichůdné tendence vy vývoji ekonomické teorie

Dialektika, v níž jsme byli poněkud nedobrovolně vychováváni, mne ovlivnila a povzbuzuje k hypotéze o dvou protichůdných tendencích v ekonomii minulých desetiletí. Hlavní proud imperiální ekonomie se až maligně rozbujel ve sféře „obchodování s penězi“, aniž by už jeho protagonistům přišlo na mysl, že již od Aristotela jde „jen“ o instrumentální hodnotu, která jen málo souvisí se štěstím, jak jim rozuměli staří filosofové /*eudaimonia*/ . A co víc: hlavní proud expandoval do dříve nemyslitelných sfér údělu člověka na zemi- nezvládnutelných pro ratio , a kontroverzních eticky. Utilitarismus a „kritický rámeček myslí kapitalismu“ /Joseph Schumpeter/ mají za následek prolomení bariér dřívějších a mnohem starších institucí. To vedlo ke vzniku mnoha nových větví a škol, z nichž zmíním jen ty podstatné /a o nichž aspoň něco málo vím/. V ekonomii rodiny se kalkul otevřel otázkám „života a smrti“ s postulováním dítěte jako „normálního produktu“. V ekonomii zločinu se začalo pracovat s racionálním zločincem: i pro toho přestalo platit tabu „nezabiješ“- pokud mu analýza

nákladů a výnosů ex ante přišla jako racionální volba. A konečně v „ekonomii náboženství“ se začalo kalkulovat s rizikem eventuální existence Boha a s pravděpodobností spotřeby *post mortem*. Nedávný článek v „The Journal of Socio-economics“ je pro nás penzisty zvlášť aktuální: za pomoci aparátu, který mi připomíná Lagrangeovy multiplikátory mého mládí, se hledají podmínky prvního a druhého řádu pokud jde o strach ze smrti /Pyne /2010/. A já sám jsem si mohl připomenout svůj vlastní myšlenkový vývoj v pojetí ekonomie, když jsem k 40. výročí své učebnice „Teorie firmy“ /Mlčoch /1970// přednášel na semináři pro Českou manažerskou asociaci na téma „Má podnik duši?“

Jako obranná reakce ohroženého společenského organismu – ohroženého invazí kalkulu na dříve tabuizovaná území - se objevuje druhá, protichůdná tendence v ekonomii „doby pozdní“: snaha o rozšíření utilitaristického paradigmatu o morální dimenzi: deontologii-mravně zavazujících povinností a závazků /obligations/. A snaha o vykročení z dilematu „vězňů individuálního sobectví“ /modely založené na „vnitřní ekonomické motivaci“ /Bruno S.Frey- „Nejen pro peníze“/, reciprocitě /Serge Christoph Kolm/, altruismu /Stefano Zamagni/, nezištnosti /Luigino Bruni/. Česká ekonomie přispěla k této tendenci svou přidanou hodnotou v pracích našeho kolegy Jiřího Hlaváčka, a to i na tomto jubilejním semináři, ale především pak v „Mikroekonomii sounáležitosti“ /Hlaváček /2000//. Ekonomie jako „věda bez radosti“ /Joyless economy Tibora Scitovského/ se snaží v těchto osvěžujících školách čelit „Easterlinovu paradoxu štěstí“ a snaží se do analýzy inkorporovat „dobra vztahů“ mezi lidmi /“relations goods“/ či dokonce „bratrství“ /economia di comunione- ekonomie společenství/. Konečně jakýmsi návratem ekonomie do morální filosofie, teorie hodnot /axiologie/ a mravně zavazujících povinností je škola, jejímž návěštím jsou „capabilities“ – tedy člověku svěřené „hřivny“, talenty, a získané schopnosti a dovednosti: jejich naplněním získává život smysl a člověk dochází skutečného štěstí, jehož je ekonomická komponenta jen jednou ze součástí. A není náhodou, že právě zde hledá „socio-economics“ ty nejhlubší příčiny finanční krize Západu /úvodní stať k symposiu „Financial Crisis: Capabilities and Happiness- viz van Hoorn,A.-Mabsout,R.-Sent,E.M. /2010//.

Český matematik doc.Alfons Bašta se dal -za podmínek nesvobody vnější- s odzbrojující svobodou vnitřní do výzkumu na poli teorie rozhodování a managementu. Moji dva předřečníci Karel Kouba a Luděk Rychetník „Alouška“ Baštu znali osobně. Pro mne je objevem jeho koncept „vnitřního modelu světa rozhodovatele“. „Decision maker“ Alouška

Bašty je mnohem zajímavějším genotypem než standardní „homo oeconomicus“ a přímo se nabízí pro využití v úvahách o novém paradigmatu ekonomie, a v nástinu možných směrů „nové syntézy“.

Uvažujme o následujících rozšířeních někdejšího prostoru ekonomických rozhodnutí:

a/prožívání času b/internalizace prostoru c/chápání vzácnosti /scarcity/ d/chápání samotných statků /goods/ e/chápání kapitálových aktiv f/hlubší porozumění ekonomické motivaci a sebe- zájmu

3. Od statické momentky optima- k času jako samostatné proměnné

Čas je základní kategorií ve fyzice; v ekonomii dlouho dominovalo hledání statických rovnovážných optim, v nichž čas nebyl samostatnou proměnnou, a úvahy o dynamice se dodávaly dodatečně. Ale i v ekonomii je odedávna běžné diskontování času, a to obsahuje důležitý objev, že pro člověka ekonomického běží čas fyzikální jinak než jeho čas biologický. Nově lze tuto dimenzi obohatit i na subjektivní diskont času měnící se v průběhu životního cyklu, a obecněji na kulturně a etnicky podmíněnou diferenciaci subjektivního vnímání ekonomického času. Fenomén konečnosti našeho pobývání na tomto světě pak vede k důležitému dělení v nové ekonomii na chování v konečném a nekonečném časovém horizontu. Fascinace přítomnou spotřebou a mizející hypotéza života věčného /s její „posmrtnou spotřebou“/ má zásadní dopad na všechny stránky ekonomického života. Prof.Manfred Spieker formuloval podmíněnou hypotézu, že „hypotéza sekularizace“- pokud se skutečně manifestuje- je tou nejhlubší příčinou krize sociálního státu /zejména zdravotních a penzijních systémů/. Jde ale také o kulturu byznysu, ztráta „hlediska věčnosti“ v rozhodování zejména „velkých hráčů“ světových financí a velkých korporací, má za následek neodpovědnost globálního dosahu, a stála za zrodem ještě trvající finanční a ekonomické krize /L.Sh.Payne – „Value Shift“/ 2003/ ,/Mlčoch- „Business Leadership sine specie aeternitatis“ /2010./

4. Nejen co, jak a pro koho- ale také kde vyrábět: prostor internalizovaný do ekonomie

Prostor je opět základní kategorií ve fyzice- v ekonomii až „donedávna“ hrála prostorová diferenciacie /terminus technicus sociálních a hospodářských geografů/ jen marginální roli.

Učebnice ekonomie pojednávají o ekonomickém problému „co, jak a pro koho“ vyrábět, nikoliv „kde“ to vyrábět. Pokusy o internalizaci prostorové dimenze do ekonomické teorie samotné jsou relativně nedávné. Ukazuje to i posloupnost Nobelových cen za ekonomii: teprve poslední dvě ceny zahrnují vlastně-mimo jiné- i ocenění tohoto přínosu. O.E.Williamson přispěl v institucionální ekonomii svým konceptem „specifičnosti aktiv polohy“, a Paul Krugman řadou prací o roli geografie v ekonomii a koncentraci ekonomických aktivit v městských aglomeracích. Role rostoucích výnosů z rozsahu a dopravních nákladů nabývá na významu ve „světověku“ /R.Palouš/- v globální ekonomice, pro niž je typické zrychlování ekonomického času a smršťování prostoru. Pokroky v komunikačních prostředcích a počítačových sítích umožnily pohyby kapitálu prakticky v reálném čase; za nimi pokulhávají – jinak dříve nevídané- migrační tlaky a sání pracovních sil přes hranice národních států a kontinentů. Bylo mi dopřáno účastnit se na „Annual Conference od Development Economics“ Světové banky ve Washingtonu v dubnu 1994, kde se mi poprvé pootevírala okna do prostorové dimenze ekonomie. V našich českých podmínkách se stala prostorová diferenciací hospodářství předmětem zájmu spíše na katedrách geografie přírodovědeckých fakult a v sociologii města v pracích prof.Jiřího Musila. Připravuje se 2.přepracované a rozšířené vydání „Teorie regionálního rozvoje“ J.Blažka a D.Uhlíře; pro mladou generaci teoretických ekonomů hlavního proudu by tato dimenze jejich vědy mohla být objevem.

5. Důvěra jako další dimenze vzácnosti /scarcity/

Finanční a ekonomická krize odhalila, že tím nejvzácnějším ekonomickým statkem je důvěra, až dosud vykazovaná mimo rámec ekonomie jen jako vnější parametr či externalita. Krize důvěry na obou vzájemně dnes propojených trzích, tedy trzích ve vlastním slova smyslu a „trzích politických“ navíc tvoří vzájemně se posilující zpětnou vazbu /smyčku/. Léčení tohoto problému může trvaleji pomoci jen „internalizace důvěry“ do ekonomické teorie. Škola „ekonomie důvěry“ je psychologickou školou v ekonomii, je jen z druhé strany /té pozitivní/ komplementární k již dlouhému studiu fenoménu rizika a jeho percepce. Komplementarita analýzy důvěry a rizika v opakovaných hrách sociálního učení se na trhu dává šanci vyhnout se dosavadním slabinám „stochastických financí“, v nichž je /ne/důvěra měřena rozptylem

náhodných veličin. Tato transplantace statistiky fyzikálních jevů do „zákonů velkých čísel“ ekonomie, financí a pojišťovnictví vcelku funguje v „normálních“ časech. V éře turbulentního vývoje jde však o neadekvátní míru skutečných hrozeb „vypaření se důvěry“ na trzích. Z psychologie odvozená ekonomie důvěry by tak mohla v budoucnu pomoci překonat systémové podceňování rizik celého systému, jež je dáváno jako jedno z důležitých vysvětlení stávající krize. Vzácnost důvěry a budování struktur důvěry lze chápat i jako obranu vůči potencialitě morálního hazardu, který se stal klíčovým konceptem pro vysvětlování nestability pozdního kapitalismu. Robustní sítě vzájemné důvěry mohou vytěsnit na okraj /a/ sociální chování těch subjektů, jejichž „bigness“ se stala nástrojem vydírání a dobývání renty na státu- státu zneužitím v roli „univerzální pojišťovny „ ke krytí ztrát těch „dostatečně velkých“. „Ekonomie důvěry“ je neslučitelná s asymetrií „černých a červených čísel“, z nichž ta první jsou zcela samozřejmě spontánně privatizována, zatímco ta druhá jsou- opět jakoby zcela samozřejmě – až cynicky- socializována a převáděna na /budoucí/ daňové poplatníky. /Viz Mlčoch-„Ekonomie důvěry a společného dobra“ /2006//.

6. Dobra vztahů mezi lidmi a návraty k morálně filosofickému původu ekonomie

„Stará ekonomie“ pracuje se statky a službami /“goods“/ a poslední půlstoletí i se statky pozičními /„positional goods“/. Ty druhé pomáhají roztáčet kola ekonomiky ve prospěch těch prvních, a tato dynamika zrodila „společnost svádění“ a „společnost hojnosti“. Ekonom by mohl být spokojen nebýt objevení paradoxu Roberta Easterlina, který poukázal jako první na rozpor mezi růstem spotřeby statků a služeb v konzumní společnosti, a subjektivně vnímaným štěstím. Vztah -ekonomie a štěstí- se stal jedním z klíčových témat sociální ekonomie a psychologie v ekonomii posledních desetiletí /Bruni-Porta/2007//. Otázka, proč „více není někdy lépe“ /Mlčoch /2007// nachází -jako jednu ze svých odpovědí pro ekonomy hlavního proudu- totiž že maximalizace „goods“ a „positional goods“ může být spojena s negativními externalitami dopadů na mezilidské vztahy: na pracovišti, v rodině,...Odtud se zrodila idea rozšířit „prostor komodit“ staré ekonomie o další dimenzi, o „relational goods“-dobra mezilidských vztahů. Průkopníky na tomto poli se stali i na půdě IES známí italské ekonomové S.Zamagni, B.Gui a L.Crivelli. A experimentální ekonomové z Říma, Milána a Trenta již testují hypotézu, podle níž „relational goods“ zpětně ovlivňují ekonomiku, protože podporují ochotu ke kooperativnímu chování. Další Ital, Luigino Bruni, zahrnul do ekonomické analýzy i „bezplatnou práci“, bez níž žádná ekonomika ani společnost nemohou

existovat – ani v rodině, ani v občanské sféře. /Kniha L.Bruniho „Cena nezištnosti“ je připravena k vydání Slovenskou Akademií věd/. V budoucnu dojde jistě k přehodnocení tak jednoznačného vzývání pružnosti na trzích práce ve „staré ekonomii“ neboť negativní externality stálého kočování za prací, změny bydliště a profesí, migrace dojíždění za cenu rozbitých rodin, se stanou zjevnými. A konečně lze vyslovit i naději, že „family economics“ povede nakonec k zásadnímu průlomu v chápání sféry tvorby bohatství a ke změně metodiky národních účtů a vykazování tvorby „národních produktů“. Bude to vlastně jen konzistentní s interpretací dítěte jako „normálního produktu“ - jak někteří porozuměli G.Beckerovi /Febrero-Schwartz /1995//.

7. Rozšířené pojetí kapitálu: aktiva neviditelná, nehmatatelná a nezczitelná

Od statků je krůček ke „kapitálovým statkům“ a nová ekonomie obohatila tradiční vnímání „aktiv“ o koncepty zrozené původně v sociologii: sociální kapitál a „kapitál vědění“. Knowledge society nachází snadno spojovací můstky ke specifičnosti aktiv O.E.Williamsona a jeho pojetí nové institucionální ekonomie. Důvěra na trhu není jen záležitostí jepičích okamžiků jednotlivé směny, ale také „kapitálem“, a nebyl to nikdo menší než Kenneth Arrow, kdo přišel s tím, že důvěra je „neviditelným aktivem“ každé ekonomiky. I oproti teorii vlastnických práv v nové institucionální ekonomii - podle níž výkonnost ekonomického systému kriticky závisí na ostrosti specifikace vlastnických práv, včetně, ba stále více včetně práv duchovního vlastnictví- je tady něco navíc: nejen „vědění“, ale i stav vzájemné důvěry na trhu rozhoduje o vítězích a poražených v globální soutěži. Ekonomická teorie se tedy bude muset zajímat nejen o aktiva „viditelná, hmatatelná a zczitelná“, ale i o aktiva „neviditelná, nehmatatelná a nezczitelná, ba zczováním trpící“. Vědění samo nás nespasí- bez morálky a bez důvěry. A není náhodou, že finanční krize propukla a nejvíce poškodila právě země, pyšníci se svým věděním- pochopeným jen jako „vychytralost“. Nová sociální ekonomie potřebuje-nemá-li dále produkovat asociální chování- být „školou nikoliv /jen/ vědění, ale moudrosti“. K tomu se ovšem musí vrátit zpátky- až k „Adamovi“.

8. Nová teorie ekonomické motivace

Návrat k Adamu Smithovi- ba ještě dále- až k Aristotelovi- je potřebný i pro nové pochopení „sebezájmu“ ekonomického člověka. Dobro jednotlivce musí být neustále váženo „společným dobrem“, které je podle starého řeckého mudrce a filosofa i noblesnější,

vznešenější, ba více božské, než dobro jednotlivce. Moderní protagonisté víry, že „nejde jen o peníze“-jako B.S.Frey /Frey 1997/- poukazují na sílu vnitřní motivace člověka – i v podnikání- /intrinsic motivation/. Zobecněné chápání motivace ekonomického člověka zahrnuje na svých krajních pólech „individuální sobectví“ a „hrabivost bez horní závory“ na straně jedné, a sebe-obětování se- pro druhé- na straně opačné. Ekonomika však od nás většinou nevyžaduje mučednictví /- i když ani to, se vzrůstající vahou mafií a vlády zločinu- nelze vyloučit/. V širokém pásmu ekonomické motivace je dost stupňů volnosti- i ke „Zlatému pravidlu“- připisovanému Ježíšovi, ale doloženému prý už u Konfucia- totiž, abychom druhým činili jen to, co bychom si přáli, aby oni činili nám. To neznamena negaci zájmu o sebe sama: jen to, abychom „bližního milovali jako sebe sama“. Ovšem- kdo z nás to dokáže? Na straně druhé je ovšem třeba brát vážně varování psychologické teorie ekonomické motivace, totiž varování, že jakási až posedlost v jednostranném zdůrazňování pekuniárních motivací má za následek- často nevratné- vytěsňování pohnutek niternějších, hlubších a ušlechtilejších, jejichž deficity každá společnost nesmírně trpí.

9. Ekonomie a úděl člověka na zemi

Ekonomická teorie a teorie sociálního chování budoucnosti by měla být tedy novou syntézou, převzetím všeho dobrého, co staletí /a tisíciletí/ přineslo uvažování o „údele člověka na zemi“. Ocitnu se asi na tenkém ledě mých znalostí, ale jistě na cestě otevřené pro mladou generaci, když řeknu, že ekonomie bude muset být „teorií v oboru komplexní proměnné“, která kalkuluje nejen s racionální, ale i s imaginární složkou. Podvojně účetnictví, vztahy „výsledovky a rozvahy“- tyto velké objevy na cestě poznání za bohatstvím národů- budou muset být doplněny další dimenzí podvojnosti. Každé ekonomické rozhodnutí- v souladu s konceptem „vnitřního modelu světa rozhodovatele Alouška Bašty- by mělo být kalkulováno a „zaneseno do knih“ jak v dimenzi „cash flows“ reálných, tak co do dopadu na aktiva neviditelná“. Generace našich předků věřily, že takové- jedině spravedlivé- účetní knihy- se vedou tam „nahore“. Nová ekonomie stojí před výzvou, snést tyto účetní knihy na zem. I o tom, ba právě o tom, je poslední encyklika Benedikta XVI. „Caritas in Veritate- Láska v pravdě“.

---

10. Literatura:

- Akerlof, G.A.-Shiller,R.J.: *Animal Spirits Intro*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2009 /česky „Živočišné pudy. Jak lidská psychologie řídí ekonomiku a proč je podstatná pro kapitalistickou ekonomiku“, Dokořán a Argo, Praha 2010.
- Benedikt XVI.: *Caritas in veritate*. Encyklika o integrálním lidském rozvoji v lásce a pravdě. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2009.
- Bruni,L.-Zamagni,S.: *Civil Economy. Efficiency, Equity, Public Happiness*. Peter Lang AG, Bern 2007.
- Bruni,L.-Porta, P.L. /eds/: *Handbook on the Economics of Happiness*, Edward Elgar, Cheltenham 2007.
- Bruni,L.: *Cena nezištnosti*. VIEDA, vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, Bratislava 2011 /v tisku/.
- Engliš,K.: *Věčné ideály lidstva*. Vyšehrad, Praha 1992.
- Etzioni,A.: *Morální dimenze ekonomiky*. Victoria Publishing, Praha 1995.
- Febrero,R.-Schwartz,P.S. /eds./: *The Essence of Becker*. Hoover Institution Press, Stanford University 1995.
- Frey,B.S.: *Not Just for the money. An economic theory of personal motivation*. EE, Cheltenham 1997.
- Heep,Sh.H.: *Rationality in Economics*. Basil Blackwell, Oxford 1989.
- Hoorn,van,A.-Mabsout,R.-Sent,E.M.: *Happiness and Capability: Introduction to the symposium*. *The Journal of Socio-Economics*, Vol.39, 3/2010,pp.339-343.
- Lane,R.E.: *The Loss of Happiness in Market Democracies*. Yale University Press, New Haven and London 2000.
- Mlčoch,L.: *Teorie firmy*. Učební text pro posluchače Graduační školy č.1, Ekonomický ústav ČSAV, Praha 1970.
- Mlčoch,L.: *Analýza a interpretace současné katolické sociální nauky z pohledu ekonomie*. In: Fiala,P.-Hanuš,J,-Vybíral,J.: *Katolická sociální nauka a současná věda*. CDK Brno 2004, s.101-122.
- Mlčoch,L.: *Ekonomie důvěry a společného dobra*. Karolinum, Praha 2006.
- Mlčoch,L.: *Family as a Victim of a Deluded Search for Paradise on Earth. From the Central Planning Happiness to Self-Deception of the Market System*. In: *Vanishing Youth? Solidarity with Children and Young People in the Age of Turbulence*. Pontifical Academy of Social Sciences, Acta 12, Vatican City 2006.

- Mlčoch,L.: Ekonomie a štěstí: proč více někdy není lépe. Politická ekonomie 2/2007, s.147-163.
- Mlčoch,L.: Pour une économie de frugalité. In: Dembinski,P.- Buttet,N.-Rossi de Montelera /eds./: Car c'est de l'homme dont il s'agit. Parole et Silence, pp.175-185, Paris 2007.
- Mlčoch,L.: Family as an Economic Agent under the Pressure of Markets. In: Šulová,L.- Gillernová,I. /eds./: The Individual and the Process of Individualisation in the Environment of the Current Society,s.87-114, Matfyzpress, Praha 2008.
- Mlčoch,L.: Rodina jako priorita: sociálně soudržná, ekonomicky konkurenceschopná. Forum sociální politiky 2/2009, s.2-8, VÚPSV Praha 2009.
- Mlčoch,L.: Business Leadership *sine specie aeternitatis*- Irresponsibility in a Global Space. Pontifical Academy of Social Sciences, Acta 16, Vatican City 2010.
- Pyne,D.A.: A model of religion and death. The Journal of Socio-Economics, Vol.39, 1/2010, pp.46-54.

